

Stanisław Stabryła

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI

Metafora późnego Rzymu

Jacek HAJDUK: *Parnicki, Malewska i długie trwanie*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2014, ss. 167.

Podejmując jako temat swojej książki zagadnienie obecności i funkcji późnego antyku w polskiej powieści historycznej XX wieku, Jacek Hajduk jasno sprecyzował cel swoich badań:

Zależec nam będzie przede wszystkim na wyjaśnieniu, jak metafora cesarskiego Rzymu funkcjonuje w kulturze polskiej XX wieku, jak warunkuje nasze myślenie historyczne oraz naturę historiograficznych obrazów konstruowanych przez powieściopisarzy historycznych.

s. 38

Zadanie bardzo ważne, ambitne, ale i trudne, gdyż przedmiotem badania, zgodnie z tym założeniem, jest nie tylko powieść historyczna XX wieku, lecz także kultura, z której owa powieść wyrosła. Autor rozprawy odnalazł w polskiej tradycji historycznej dwie metafory późnego Rzymu: romantyczno-pozytywistyczną, wywodzącą się z przeświadczenia o schyłkowości, dekadentyzmie i upadku antycznego Rzymu, i drugą – modernistyczną czy nawet postmodernistyczną, w której szczególną rolę odgrywają elementy zmiany i trwania kosztem schyłku i upadku (s. 39). Ta druga metafora późnego Rzymu stała się głównym tematem rozprawy.

W krótkim wstępie o pisaniu i rozumieniu historii Hajduk starał się zdefiniować takie pojęcia, jak mit, metafora, narracja, którymi posługuje się w całej rozprawie. Dalsze zagadnienia to koncept upadku oraz recepcja kultury późnego antyku w Polsce. W pierwszym rozdziale zostały przedstawione poglądy francuskiej szkoły *Annales*, skupionej w okresie międzywojennym wokół czasopisma „*Annales D’Histoire Économique et Sociale*”, na temat pisania historii – tzw. koncepcja długiego trwania (*longue durée*), następnie zapatrywania historyków francuskich na historiograficzną kwestię „zmierzchu i upadku Cesarstwa Rzymskiego”. Autor zwrócił uwagę na takie osiągnięcia szkoły *Annales*, jak „odświeżenie histo-

rii” za sprawą nowego spojrzenia na czas, przestrzeń i miejsce człowieka w świecie, stworzenie pełniejszego obrazu przeszłości dzięki odrzuceniu sądów tradycyjnych, przekształcenie „nauki o przeszłości” w „naukę o ludziach w czasie”, stosowanie zdobyczy innych dziedzin wiedzy, takich jak socjologia, ekonomia, geografia, biologia, psychologia itp., wypracowanie uniwersalnego i praktycznego zestawu pojęć używanych w badaniach z kręgu „nowej historii”, jak „cywilizacja antyczna”, „cywilizacja bizantyńska”, „kultura”, „czas długiego trwania”, „czas koniunkturalny”, „czas wydarzeniowy”, „dyfuzja”, „dyskontynuacja”, „idea” itp.

W rozdziale o powieści historycznej autor rozprawy zajął się ewolucją tego gatunku literackiego w XIX i XX wieku w perspektywie historycznoliterackiej. Szczególne miejsce w dyskursie o powieści historycznej tych stuleci zajęły wypowiedzi krytyczne i teoretyczne Józefa Ignacego Kraszewskiego oraz publicystyka literacka Teodora Parnickiego z jego *Szkicami literackimi* i cyklem wykładów wygłoszonych na Uniwersytecie Warszawskim w roku akademickim 1971/1972 na czele, wydanych pod wspólnym tytułem *Historia w literaturę przekuwana* (1980).

Kolejny rozdział nosi samoeksplikujący się tytuł: *Prolegomena do interpretacji powieści późnoantycznych Teodora Parnickiego i Hanny Malewskiej*. Na owe „prolegomena” składają się uwagi o prozie Wacława Berenta i kontekstach historycznoliterackich powieści o kulturze, obszernie rozważania na temat rozwoju prozy biograficznej od przełomu antypozytywistycznego. W dalszych częściach tego rozdziału autor pisze o tematyce rzymskiej w dziewiętnastoi dwudziestowiecznej europejskiej powieści historycznej, polskiej powieści XIX wieku z dziełami Józefa Ignacego Kraszewskiego, Elizy Orzeszkowej, Teodora Jeske-Choińskiego i *Quo vadis* (1896) Henryka Sienkiewicza na czele. Dalej zajmuje się przeglądem tematyki mitologicznej w literaturze polskiej po roku 1918, produktywnej przede wszystkim w dziedzinie dramatu, a także w powieściach Parandowskiego i Malewskiej. Tytuł przedostatniej części tego rozdziału: *Rzym i chrześcijaństwo – rozdział tradycyjnego scalenia*, sygnalizuje zjawisko dezintegracji po II wojnie światowej dwóch zespolonych dotąd obszarów tematycznych powieści – rzymskiego i chrześcijańskiego, co w rezultacie prowadziło do powstania właściwej powieści rzymskiej i powieści o pierwszych chrześcijanach (lub wydarzeniach biblijnych). Do pierwszej grupy Hajduk zalicza między innymi powieści Jacka Bocheńskiego, Piotra Kuncewicza, Hanny Malewskiej, do drugiej przede wszystkim powieści Jana Dobraczyńskiego; osobne miejsce zajmuje wydana pośmiertnie proza Zbigniewa Herberta. W zakończeniu tego rozdziału znalazły się interesujące uwagi o antyku w filmie i telewizji drugiej połowy XX i początku XXI wieku.

Ostatni rozdział pt. *Rzym – upadek czy trwanie?* stanowi zasadniczą i najważniejszą część tej rozprawy. Na początku tej części autor wyraźnie stwierdza:

W niniejszym rozdziale analizie i próbie interpretacji poddamy te powieści o tematyce antycznej, które – jak się wydaje – uznać można bezspornie za najwartościowsze i najbardziej reprezentatywne – zarówno dla samych autorów, jak i dla czasów, w których powstawały; przede wszystkim zaś dla podjętego przez nas tematu.

s. 107

Dalej przeprowadza wybór przedmiotów badania: znajduje się tu biograficzna powieść Parnickiego *Aecjusz, ostatni Rzymianin*, Malewskiej *Przemija postać świata* i bizantyńska trylogia Parnickiego *Twarz księżycy*. Zauważa przy tym autor, że nie jest to wybór przypadkowy, gdyż na podstawie tych powieści można prześledzić ważny ciąg pojęciowy: historia – historiozofia – historiografia – powieść historyczna. Mówiąc dokładniej, Hajduk uważa, że analiza tych utworów umożliwi odkrycie funkcji historiograficznej metafory cesarskiego Rzymu w twórczości powieściopisarzy XX stulecia. Precyzując cel swojego badania, stwierdza, że analityczna i syntetyczna koncepcja dziejów da się w tych powieściach sprowadzić do rozmaicie osiągniętej i realizowanej „awydarzeniowości”. Kolejnym krokiem jest tutaj próba charakterystyki antycznego tworzywa powieści historycznych Parnickiego i Malewskiej. Trafnie stwierdza badacz, że oboje, opierając się na materiale faktograficznym dostarczonym przez antyczną historiografię, czerpią z niej wiele informacji z zakresu kultury i sztuki, przy czym autorzy starożytni

naznaczają tekst swoim duchem, uczą stylu, a często sami wkraczają na karty powieści jako bohaterowie o dużym znaczeniu.

s. 113

Opierając się na propozycjach metodologicznych Stefana Szymutki zawartych w jego książce *Zrozumieć Parnickiego* (1992), Hajduk wprowadza w badaniach nad powieściami Malewskiej i Parnickiego opozycję: tekst historii – tekst utworu, i nawiązując do pojęć stosowanych przez przedstawicieli szkoły Annales, poddaje tutaj analizie zjawiska dyfuzji i dyskontynuacji. Pierwsze z nich przejawia się, jego zdaniem, we wzajemnym przenikaniu się kultur rzymskiej i gockiej oraz we wrastaniu Kościoła w państwo, drugie – owo przerwanie ciągłości – w zawieszeniu związku między Wschodem a Zachodem oraz w permanentnym *interregnum* od chwili upadku

Cesarstwa Zachodniorzymskiego (476 r.). Zgodnie z tą metodologią, autor rozprawy najpierw charakteryzuje „tekst historii”, który określa jako epokę migracji – okres od śmierci Teodozjusza I (395 r.) do śmierci Justyniana Wielkiego (565 r.). Dalej zestawia na planie fabularnym *Aecjusza, ostatniego Rzymianina* Parnickiego z *Przemija postać świata* Malewskiej, wyodrębniając cztery główne tory narracyjne: polityczno-militarny, miłosny, barbarzyński i religijno-duchowy, przy czym dwa pierwsze określa jako wydarzenia, dwa dalsze jako „nad-wątek kulturowy”, którym włada czas długiego trwania. Istotne jest, w opinii badacza, to, że zarówno Parnicki w *Aecjuszu*, jak i Malewska w *Przemija postać świata* modyfikują tradycyjną powieść historyczną, wpisując ją w ówczesne trendy w przekonaniu, że istnieje *logos* i hierarchia oraz celowość dziejów. Ale utwory te, osadzone z założenia w chrześcijańskiej koncepcji dziejów, nie należą jednak – stwierdza słusznie badacz – do literatury z określoną tezą o charakterze religijnym.

O ile Hajduk najpierw starał się opisać świat późnego antyku w powieściach Parnickiego i Malewskiej w perspektywie uniwersalnej, o tyle w kolejnej części podjął próbę interpretacji *Aecjusza* i *Przemija postać świata* z punktu widzenia polityki religijnej tamtego okresu – w części poświęconej „tekstowi historii” – oraz stosunku autorów historyzofów do historii jako takiej – w części dotyczącej „tekstu utworu”.

Kolejny segment tego samego rozdziału wypełniony jest analizą zabiegów strukturalnych odnoszących się do relacji narrator – bohaterowie na przykładzie *Opowieści bizantyńskiej z roku 450* Parnickiego. Stwierdzając, że świadomość bohaterów powieści uwarunkowana konkretnym momentem historii, nie zaś *logosem*, pisarz przenosi rolę narratora na bohaterów, przesuwając zainteresowanie ze świata zewnętrznego na świat wewnętrzny, a wreszcie wyposaża bohaterów w niezwykłą inteligencję spekulatywną.

W części zamykającej rozprawę autor zawarł uwagi o nośności metafory „ostatnich Rzymian” w Polsce Ludowej oraz o dwóch koncepcjach historyzoficznych określających omawiane utwory: syntetycznej i analitycznej. Pierwsza z nich ma charakter logiczny i uniwersalny, druga jest pozbawiona *logosu* – przykład tej koncepcji stanowi trylogia Parnickiego *Twarz księżycy*, konkretna powieść doby postmodernistycznej. Obydwie koncepcje historyzoficzne zostały zrealizowane w historiografii zbeletryzowanej nie tylko w powieściach Malewskiej i Parnickiego i dokumentują przejście od historii krótkiego trwania do awydarzeniowości. O ile – twierdzi słusznie Hajduk – historyzofia syntetyzująca czy uniwersalna wnika w najgłębszą strukturę historii, o tyle historyzofia analityczna skupia się na pewnym wycinku dziejów, poddając go interpretacji, i na samej definicji historii.

Jednym z najważniejszych wniosków, jakie wynikają z przeprowadzonych badań, jest stwierdzenie, że w XX wieku metafora „zmierzchu i upadku Rzymu” uległa dość gruntownej przemianie, w której efekcie przestał tak naprawdę funkcjonować mit o upadku zwyrodniałej cywilizacji pogańskiej, zastąpionej nową cywilizacją chrześcijańską. Pewnego rodzaju pomostem między dziewiętnastowieczną a dwudziestowieczną odmianą powieści rzymskiej była – jak trafnie zauważa autor rozprawy – zapoznana obecnie twórczość Teodora Jeske-Choińskiego. Malewska, podobnie jak Miłosz, Herbert czy Kuncewicz, odwoływała się do pojęcia „ostatnich Rzymian”, które oznaczało określoną postawę światopoglądową. Opozycja: „rzymskość” – „barbarzyńskość,” historycznie przynależna do czasów późnego antyku, w okresie PRL nabrała szczególnego znaczenia. Rzymskość, zdaniem autora, odegrała bardzo ważną rolę w formowaniu i umacnianiu polskiego ducha narodowego w drugiej połowie XX wieku. Inaczej przedstawia się zagadnienie celów *Twarzy księżycy* Parnickiego – w powieści tej perspektywa współczesności została zamieniona na perspektywę ówczesności, to znaczy „pisarz ukazuje przeszłość przez pryzmat jej samej” (s. 155).

Studium Jacka Hajduka bez wątpienia jest wartościową i oryginalną rozprawą naukową na temat antyku w polskiej powieści historycznej XX wieku na przykładach twórczości Parnickiego i Malewskiej. Autor zademonstrował tu w pełni nowoczesne podejście do podjętego zagadnienia. Nie naśladując ani nie powtarzając tradycyjnych analiz historyczno- czy krytycznoliterackich sprzed kilkunastu czy nawet kilkudziesięciu lat, starał się odkryć głębokie znaczenia omawianych dzieł, a przede wszystkim ich funkcje w świadomości współczesnego społeczeństwa. W przedstawionej rozprawie wykazał świetną znajomość całego nurtu polskiej powieści historycznej o tematyce antycznej – utworów schyłku XIX wieku i wieku XX, przy czym niejako laboratoryjnymi obiektami szczegółowych badań, a jednocześnie podstawą zasadniczych wniosków były wybrane powieści Parnickiego i Malewskiej. Warto podkreślić, iż autor rozprawy swobodnie posługuje się nowoczesnymi narzędziami badawczymi, współczesną terminologią historyczno- i krytycznoliteracką, dążąc do możliwie precyzyjnego formułowania swoich wniosków. Przegląd zagadnień, jakie składają się na kolejne rozdziały rozprawy, dowodzi, iż jest to materiał niezwykle bogaty, wymagający starannej selekcji i systematyzacji. Obydwa te zadania zostały tu pomyślnie zrealizowane, a sama rozprawa w znaczący sposób poszerza współczesną wiedzę o polskim piśmarstwie historycznym XX wieku, a w szczególności o tym nurcie tego piśmarstwa, który się odwoływał do tematyki późnoantycznej. Rozprawa Hajduka przynosi całkowicie oryginalne ujęcie

tego zagadnienia w wymiarze zarówno hermeneutycznym, jak i metodologicznym i bezsprzecznie jest udaną próbą zastosowania do badań historycznoliterackich nowoczesnej metodologii i nowoczesnych narzędzi opisu.

Stanisław Stabryła

The Metaphor of Late Rome

Summary

According to the author of the review of a book by Jacek Hajduk entitled *Parnicki, Malewska i długie trwanie* (Kraków, 2014), the book successfully presented the transformations of the metaphor of “dawn and fall of Rome” in Polish historical prose of the 20th century. These transformations have undermined the hitherto functioning cultural myth on the downfall of a corrupt pagan civilization, replaced by a new, Christian civilization. In the novel *Przemija postać świata*, Hanna Malewska rehabilitated the “last Romans” (bestowing on them political qualities), and Teodor Parnicki has worked out a formula for a novelized study of a historical moment, understood as a dynamic, open set of circumstances.

Stanisław Stabryła

La métaphore de Rome tardive

Résumé

Selon l'auteur du compte rendu qui porte sur le livre de Jacek Hajduk intitulé *Parnicki, Malewska i długie trwanie* (Kraków 2014) [*Parnicki, Malewska et la longue durée*], l'ouvrage en question démontre avec succès les transformations de la métaphore du « déclin et de la chute de Rome » dans la prose historique polonaise du XXe siècle. Ces transformations mettent une croix sur le mythe culturel qui fonctionnait jusqu'à présent et qui proclamait la chute de la civilisation païenne dégénérée, remplacée par la nouvelle civilisation chrétienne. Dans son roman, *Przemija postać świata* [*L'image du monde qui passe*], Hanna Malewska a réhabilité l'image des „derniers Romains” (en lui attribuant une portée politique). En revanche, Teodor Parnicki a élaboré la formule d'étude romanesque du moment historique, considéré comme un nœud d'intrigues ouvert et dynamique.